

СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ

О НАСТАНКУ УРБАНИСТИЧКЕ СТРУКТУРЕ ЧАЧКА

По свом историјском развоју Чачак спада у оне градове на чијем је тлу, у току читавог нама познатог времена, постојао живот. Неке од култура које су се овде развијале оставиле су за собом дубље трагове утичући на формирање урбане структуре града, украшавајући га археолошким материјалом. Према томе, Чачак је, у буквалном смислу речи, град саздан од неколико слојева. Последњи слој, онај који се данас ствара, поред свих функционалних захтева који се пред њега постављају, мора да представља најсрећнију композицију свих захтева и одабраних вредности ранијих времена. Промене које човек наноси својој околини, не само природној, већ и вештачки створеној, морају се извршавати хармонично, иначе ће оне бити пре штетне, него корисне.

С друге стране, значај споменичких садржаја ни издалека није само у области психолошког. Захтеве нашег времена могу да преживе само они објекти и целине који не представљају уступак заосталим навикама, нехигијени, лошем укусу. Споменички садржаји у Чачку морају одговарати свим оним захтевима који се постављају и пред нове градске делове, зависно од намене, разуме се. Потребно им је,

дакле, пронаћи одговарајућу намену, пружити им одговарајућу негу, па ће споменичке целине и објекти бити времеплов града у најбољем смислу речи, али и функционални органи у области културе, туризма, угоститељства, трговине, привреде уопште. Не пружити одговарајућу шансу споменичким вредностима, значи довести неке будуће житеље Чачка у ситуацију да праве макету старог Чачка, у природној размери. Оваквих примера већ има доста у свету, тамо где су промене у градској средини нису трајале, хармонично.

ОСВРТ НА ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ГРАДА

Градско подручје Чачка представља један од оних крајева западног Поморавља у којима је људски живот, односно људско насеље, присутно од праисторије и кроз читаву историју обнављано, упркос знаним и незнатим историјским и другим недаћама. Из доба праисторије пронађено је, претежно случајним налазима, нешто материјалних извора (Атеница, Јездина, Риђаге, Виноградине, Трбушани).¹

Античко доба је оставило знатно више трагова. Поред низа случајних налаза покретног материјала, пронађене су у ужем градском центру, опет случајно, римске терме.² За неиспитану градину на Јелици претпоставља се да припада такође античком добу или раном средњем веку.

У средњем веку, већ у доба зачетака српске државности, брат великог жупана Немање, Страцимир, подиже велику цркву св. Богородице и оснива манастир Градац који је све до доласка Турака био један од најзначајнијих српских манастира.³ Многи аутори сматрају сасвим могућном претпоставку да је и сам Страцимир, који је умро 1190. године, имао дворе у Градачком манастиру, односно његовој близини.⁴

Прва позната употреба назива Чачак датује из 1409. године у документу из Дубровачког архива.⁵ Употреба назива Градац брзо се губи од времена пада под турску управу половином XV века.

Може се претпоставити да се још у средњем веку назив Чачак односио на цивилно насеље настало уз манастир Градац. Доласком Турака манастир почиње да губи значај, који добија насеље Чачак.

Данашња црква св. Вазнесења, која је у турско доба била џамија, носи у себи традиције Богородице Градачке. Није испитана, па се не зна у којој мери је она средњовековна а у којој мери плод каснијих преправки.⁶

До почетка XVIII века Чачак се помиње у неколико наврата, али не као место од значаја. Током XVIII века, у два маха Чачак припада Аустрији (1718—1739. године и 1788—1791. године, у време Кочине крајине), а граница је ишла одмах јужно од Чачка. Граду тада расте значај као „крајишничком“ месту. Аустријанци су 1718. године подигли утврђење које траје колико и прва аустријска управа, до 1739. године.

За време првог српског устанка Чачак је био ослобођен од 1804. до 1813. године, и за то време је био оспособљен за одбрану изградњом „шанца“.

Године 1815, одмах после подизања таковског устанка, вођена је битка на Чачку, којом је град поново ослобођен. Ова битка је била од великог утицаја на остваривање познатих плодова другог српског устанка.

Одмах после устанка из 1815. године, Чачак постаје седиште Пожешке нахије, а у наредних неколико година добија „магистрат“, мезулану, основну школу која се налазила, по Јоакиму Вујићу, „од цркве идући ка чаршији“.⁷ 1850-тих година Чачак је седиште Окружног суда, Окружног начелства, среске управе. У то време оснива се, поред „нормалне“ школе, и дворазредна гимназија. Све ово даје Чачку обележја административног и привредног центра овог краја, а само насеље добија атрибуте вароши.

Током XIX века Чачак се развија у складу са важношћу који је добио одмах после ослобођења од Турака. Изузетак чини период од 1842 до 1859. године, када је, за време уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића, Чачку одузет онај значај који је имао у време Милоша Обреновића. Стога се овај период одликује стагнацијом, па и назадовањем, јер се многе важне институције (суд, начелство, епископија, полугимназија) премештају у суседне градове Краљево и Крагујевац. Са поновним доласком кнеза Милоша на власт у Србији, ове институције Чачак опет добија.

У другој половини XIX века наставља се развој града и он постаје административни, привредни и културни центар краја. Јављају се зачеци индустрије — подиже се пивара, парни млин, оснивају се Народна банка, штедионица, Чачански кредитни Завод и Чачанска акционарска задруга. Пред крај XIX века долази прва штампарија и одмах је покренуто низ листова, тако да је културни развој града пратио привредни.

Овакав развој града учинио је да се урбана структура Чачка формира до краја XIX века. У првој половини XX века Чачак је

добио неке комуналне објекте (нпр. електрично осветљење 1922. године, први воз узаног колосека 1911. године, регулисано је неколико улица), многе старе грађевине фолклорног типа замењене су новим, од чвршћег материјала, формирани су трговачки и стамбени делови града. Ова релативно бујна изградња вршена је углавном по регулационим нормама насталим у XIX веку.

Најновији период, од 1941. године до наших дана, представља изузетно време већ и по самој величини друштвених промена које су извршене. Током народноослободилачке борбе Чачак је био позорица догађаја од великог значаја, а напредни политички покрет и пре рата и током револуције дао је низ личности од којих су многе принеле највеће жртве за победу револуције. Ове личности и догађаји добили су у граду своја обележја, која, и као архитектонско-урбанистички елементи, представљају посебне вредности.

После другог светског рата и успостављања нових друштвених односа, долази до новог великог скока у темпу развитка града. Нагли развој привреде, саобраћаја, стамбене и друге изградње, који је ишао упоредо са променама у свести људи, учинио је да се лице града нагло мења. Просторно планирање, које није тековина нашег времена, у нашем времену добија посебно велики значај и постаје изванредно комплексна дисциплина. То се није увек правилно схватало, па је и у Чачку, као и у многим другим градовима, долазило и још увек долази до стварања нехуманих простора, упркос хуманости друштвено-економских односа који су успостављени.

УРБАНА СТРУКТУРА ГРАДА

Основне карактеристике урбане структуре Чачка одају присуство тзв. непланске шеме, настале спонтано, зависно од природних услова и вештачких створених околности. Међутим, неких правила и логике у урбанистичкој структури Чачка, ипак, има, иако се она, бар на први поглед, не може подвести под уобичајене шеме „идеалних градова“. У том погледу занимљиво је приметити да већина Чачку најближих градова у својој основној урбанистичкој замисли има идеалну шему из прве половине XIX века (Краљево, Пожега, Горњи Милановац, а делимично и Титово Ужице, Ариље и Ивањица).

Идеалне градове су њихови творци уређивали по геометријски правилним и симетричним шемама: ортогоналној, која води порекло из римског градоградитељства, и каснијој радијалној, као и њихо-

вим комбинацијама. Римско насеље, које је постојало на месту градског центра у Чачку, било је вероватно грађено по оваквим правилима. Оријентација откопаних терми извршена је у складу са кардиналним правцима античког града.

Од средњовековног Градца остала је само црква, па и за њу не знамо до које мере је средњовековна, а шта јој је даљи ток времена донео. Шема случајних налаза ни за средњи век, као ни за античко доба не одређују урбану структуру насеља, већ само приближан терен њиховог простирања. У сваком случају, тешко је претпоставити да би спонтано настало сателитско насеље уз манастир Градац могло у урбанистичком смислу озбиљнијег трага да остави, нарочито после осам векова. Једино би се, уз озбиљан ризик, могло претпоставити да је садашњи троугласти трг-сквер поред цркве некакав далеки одјек обавезног средњовековног трга, трговишта, ва-шаришта.

Да би се објаснио настанак урбанистичке структуре Чачка, треба, дакле, поћи од других, објективно присутнијих, чинилаца. Основни урбанистички елементи ове шеме су следећи: троугласти блок ограничен улицама Светозара Марковића са северозападне стране и Булевар Маршала Тита са јужне и источне. Југоисточни угао блока је засечен (1832. године!) и тако је формиран данашњи Трг устанка (некада Велика пијаца). Приближно радијално у односу на троугласти блок као центар шеме, пружају се четири главна правца отицања и притицања саобраћаја — према Ибарској магистрали, Краљеву, Драгачеву и Титовом Ужицу. У сегментима које формирају ова четири основна правца улице имају приближно концентричан, односно радијалан правац пружања.

У погледу времена настанка овакве урбане структуре града и чиниоца који су на то утицали, могуће је извести извесне закључке који се заснивају на историјском развоју града и на природним особинама простора.

До почетка XVIII века, односно утврђења 1718. године, немамо никакве изворе по којима би могли да наслутимо облик насеља. Аустријски шанац је представљен јасно, техничким цртежом, који говори о рудиментарном утврђењу западноевропског типа, предвиђеном за равничарске прилике.⁸ Утврђење је било кратког века, трајало је двадесетак година и рекло би се да није оставило никакве озбиљније последице у погледу даљег развоја урбанистичке шеме града. Крајем XVIII века аустријске уходе описују варошицу са 35 турских и 18 хришћанских кућа и цамијом која је некад била хриш-

ћанска богомоља. У главном делу вароши, око џамије, налазе се турске куће, а српске су расуте према југу. Кад се томе додају баруштине које су опкољавале ове две варошке „махале“ и које су још дуго имале свој утицај у погледу усмеравања развитка града, добија се доста жива слика тадашњег мочварног Чачка.

Догађаји од највећег значаја по урбанистичку структуру града одиграли су се одмах после другог српског устанка. То је било доба надирања нових вредности, када су многи градови добили регулативу (Пожега, Краљево), а неки су изнова основани (Горњи Милановац). Инжењер Лаза Зубан, који је 1832. године посетио Пожгеу и Чачак „... У Чачку је такође обиљежио да се једна страна узмакне и с тим пијацу учини пространију и бољу“.⁹ Што се тиче Пожеге, она је основана по плану Зубановом на месту где је и сада.¹⁰ Упоређујући случај Пожеге, која је добила планску шему, и Чачка, који је морао да се задовољи делимичним интервенцијама, могло би се закључити да је Чачак већ имао учвршћену урбану структуру и да се није исплатило премештати центар града, а можда се због још нерегулисаних баруштина није могло наћи боље место. Према томе, данашња урбанистичка структура Чачка води своје порекло из друге, треће и четврте деценије прошлог века. У то време Морава је текла много ближе градском центру, одмах источно од цркве, према југу, а Јездинска река се уливала у њу у близини данашње робне куће. Отуда троугаоно језгро града настало у овом углу који су чиниле Јездинска река и Морава.

Друга половина XIX века одликује се даљим бурним развојем града, нарочито у привредном погледу. Овај развој праћен је и комуналним захватима који су почели померањем корита Јездинске реке и затрпавањем велике баре (1857. године) која се налазила јужно од градског језгра. У то време се и Морава повлачи више на исток и за њом остаје обиље бара за затрпавање. Ускоро се гради бедем за заштиту од Мораве, регулише се и уређује више улица, итд. Зато се може рећи да је током друге половине XIX века урбана шема вароши сазрела и добила свој коначан облик.

НАСЛЕЂЕНЕ УРБАНЕ ВРЕДНОСТИ

Из претходног разматрања следи да је данашња урбанистичка структура Чачка настала у прошлом веку, у две фазе. У првој фази, у време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, створено је нају-

же градско језгро поред цркве, са тргом на југоисточном углу троугаоног блока. У другој фази (и другој половини XIX века) варош се проширује, привредно јача, па се јављају и први индустријски објекти, а стари јавни објекти грађени на оријентални, фолклорни начин и од слабијег материјала, замењује се модерним електричким здањима. Представник првих је господар-Јованов конак, а других класицистичка зграда Окружног начелства. Међутим, већина грађевина насталих у прошлом веку зидана је слабијим материјалом, тако да је њихов век био ограничен. Већ крајем прошлог и у првим деценијама овог века велика већина ових фолклорних зграда замењена је новим чвршћим, грађевинама. Током овог процеса поштована је утврђена урбанистичка структура града. Оно што данас имамо пред собом као споменички садржај града потиче углавном из тог времена. Тада је у центру настао низ дућана и занатских радњи, а на периферији стамбене зграде окружене двориштима и бантама. Остатке трговачког дела чаршије имамо у Булевару Маршала Тита од бр. 1 до 51, а стамбеног дела у Улицама Ратка Митровића, Светозара Марковића и делу Улице др Драгише Мишовића.

Према томе, могуће је утврдити следеће архитектонско-урбанистичке целине које имају изражена споменичка својства:

1. Простор у околини цркве Вазнесења (Богородице Градачке) и Окружног начелства, на коме се, поред ова два налази још неколико заштићених објеката (Господар-Јованов конак, Економски школски центар, зграда Гимназије, Аћимовића кућа, Соколски дом, итд), као и неколико евидентираних зграда са извесним споменичким својствима. На овом простору је највећа концентрација заштићених објеката, па и то на свој начин даје обележја целине. Основна вредност ове целине састоји се у збиру појединачних вредности заштићених објеката, при чему је укупна урбанистичка композиција знатно оштећена подизањем ових гломазних електричких објеката. Својим раним временом настанка издваја се црква, па и господар-Јованов конак, који, уз то, има човекомерну архитектуру.

2. Лева страна Булевара Маршала Тита (од броја 1 — 51), са неколико зграда иза овог блока, у Пиварској улици. Ово је најзначајнија постојећа целина која претставља остатак трговачко-занатске чаршије с краја прошлог и почетка овог века. Поред документарне и амбијентске, ова целина има изражене ликовно-урбанистичке вредности и велике могућности у погледу ревитализације. Нажалост, судбина ових грађевина је неизвесна, пошто је тренутно важећим урба-

нистичким планом овај део ужег градског центра изузет у погледу планирања и програмирања са становишта заштите.

3. Улица Светозара Марковића и део Улице Ратка Митровића. Настале махом првих деценија овог века, ове грађевине као целина представљају стамбену четврт града, са индивидуалним зградама у дворишним амбијентима. Неке од зграда су претенциозно грађене, а готово све имају обележја електичке архитектуре. У урбанистичком погледу, целина делује убедљиво и смирено, а свежина нових визура добијена је отступањем осовине улице од праве линије. Као и свуда где је у питању индивидуална, приватна стамбена градња, могућности ревитализације су ограничене како карактером објеката, тако и сложености имовинско-правних односа. Најобјективнија решења у том смислу кретала би се у границама задржавања првобитне намене, што као последицу има смањену друштвену употребљивост објеката.

4. Део Улице др Драгише Мишовића од броја 1—3 односно 18, до броја 43, односно 48, и почетак Улице Цара Лазара. Настала у исто време, и под истим условима као и претходна целина, сличних је карактеристика. Одликује се нешто већом згуснутошћу објеката и већом интимношћу која делимично долази и отуда што је саобраћај знатно мање присутан.

5. Блок у Улицама Рајићевој и Богићевићевој, иза ресторана „Пролеће“. По намени је мешовитог типа, стамбеног и трговачког. Урбанистички се везује за блок „Пролеће“. Склоњеност од најживљег саобраћаја даје овој целини атрибуте мира и могућности давања културно-рекреативних намена у процесу ревитализације. Архитектонска неуједначеност и присутност објеката који су у нескладу са амбијентом овде је нешто више присутна него код претходних целина.

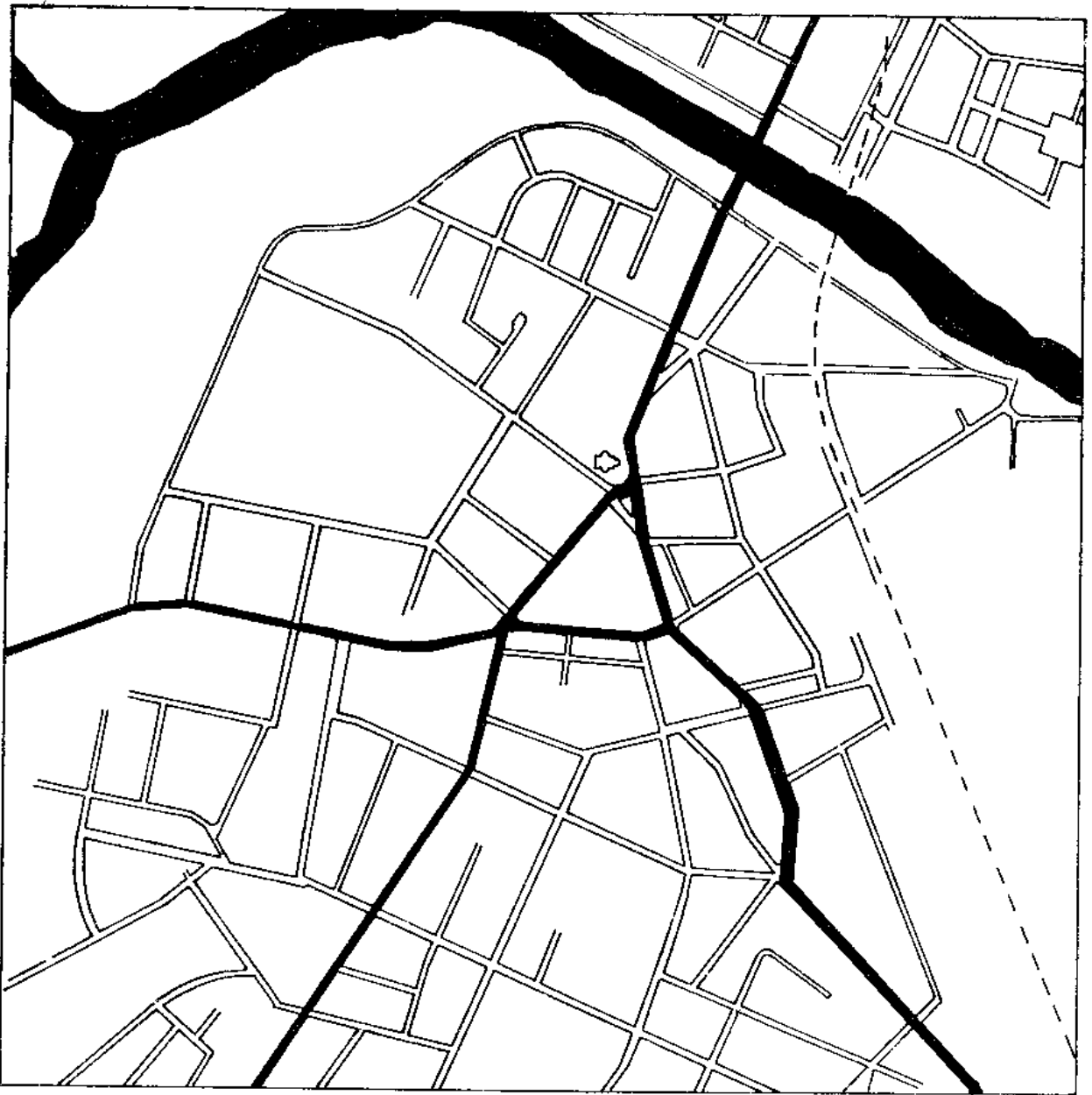
Једна од заједничких одлика објеката који сачињавају ове целине је њихово рђаво грађевинско стање. То не значи да је оно такво да би могло да буде пресудно за њихов опстанак, али код већине објеката треба извршити извесне радове у циљу асанације или адаптације за евентуалну нову намену.

Основни услови за извођење санационих, ревитализационих и других радова, као и пројектовање уопште у целинама старог градског језгра, треба да произилазе из њихових својстава као споменичких вредности. То је једини приступ који обезбеђује споменицима и споменичким целинама дуговечност, а градском ткиву временску пластичност, без које и његова човекомерност постаје сиромашнија.

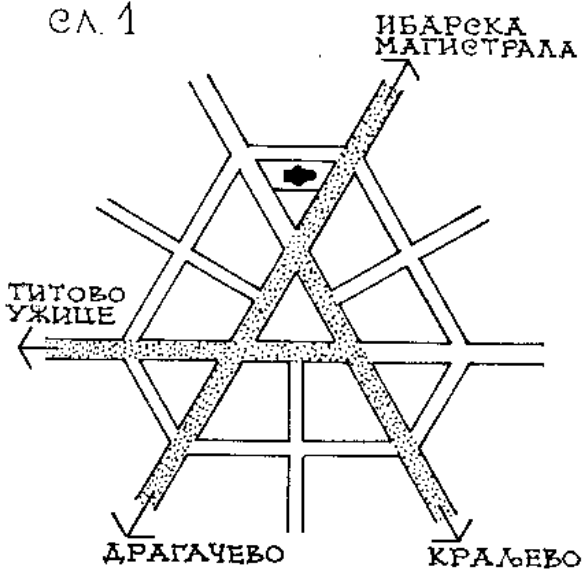
О НАСТАНКУ УРБАНИСТИЧКЕ СТРУКТУРЕ ЧАЧКА

НАПОМЕНЕ

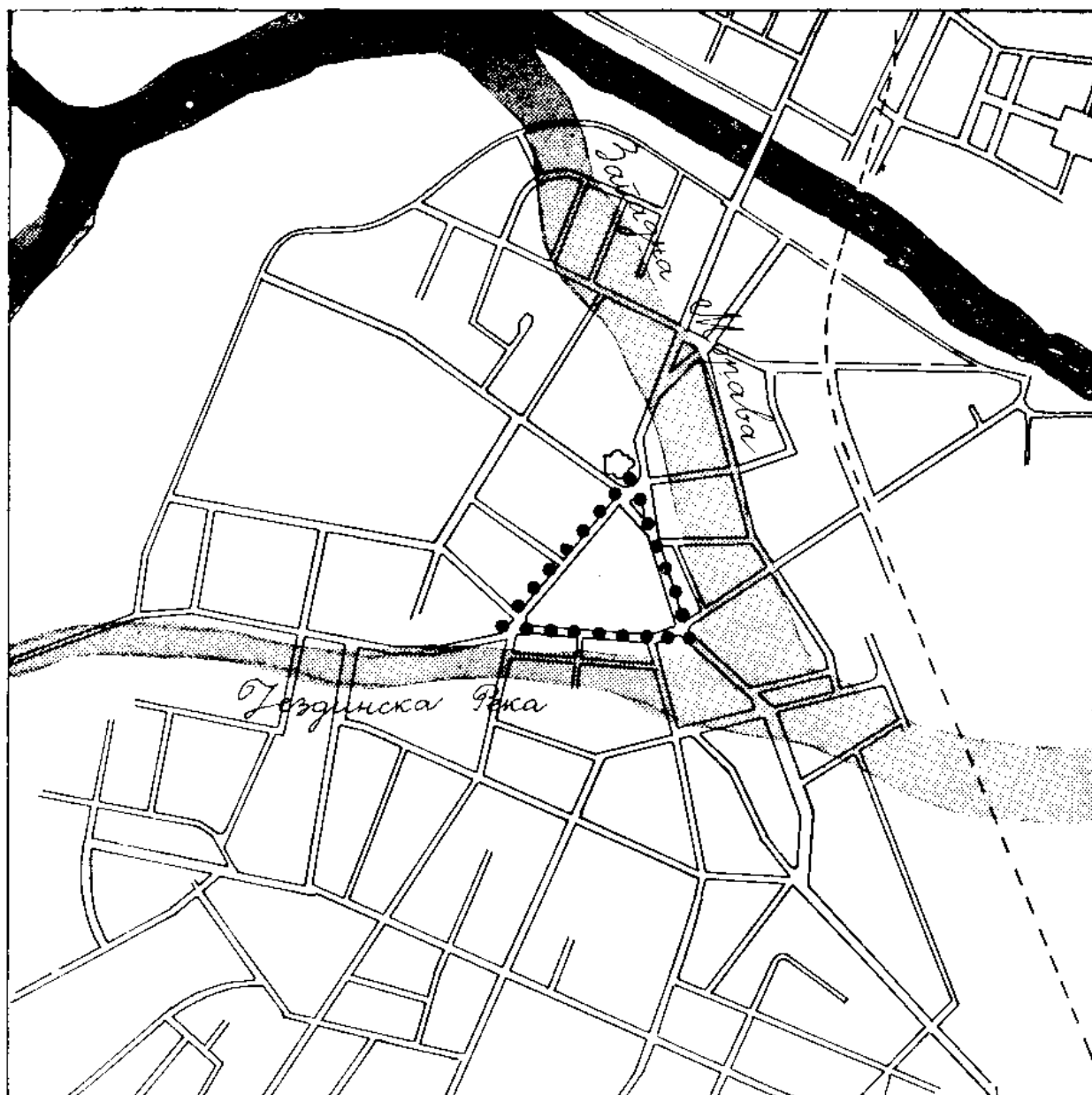
1. Према подацима Народног музеја у Чачку.
2. Р. Прокић, Римске терме у Чачку, Рашке баштина, 1, Краљево, 1975, 167.
3. Д. Ранковић — Вучићевић, Прилог проучавању Богородице Градачке, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1969, 17.
4. Исто, 18.
5. Д. Половић, Споменица Чачанске гимназије, Чачак, 1938, 18.
6. Д. Ранковић—Вучићевић, наведено дело, 17—22.
7. Ј. Вујић, Путешствије по Србији, Београд, 1901, 200.
8. Н. Добровић, Урбанизам кроз векове, I, Југославија, Београд, 1950.
9. Б. Максимовић, Урбанизам у Србији, Београд, 1938, 78.
10. Исто, 78.

сл. 1

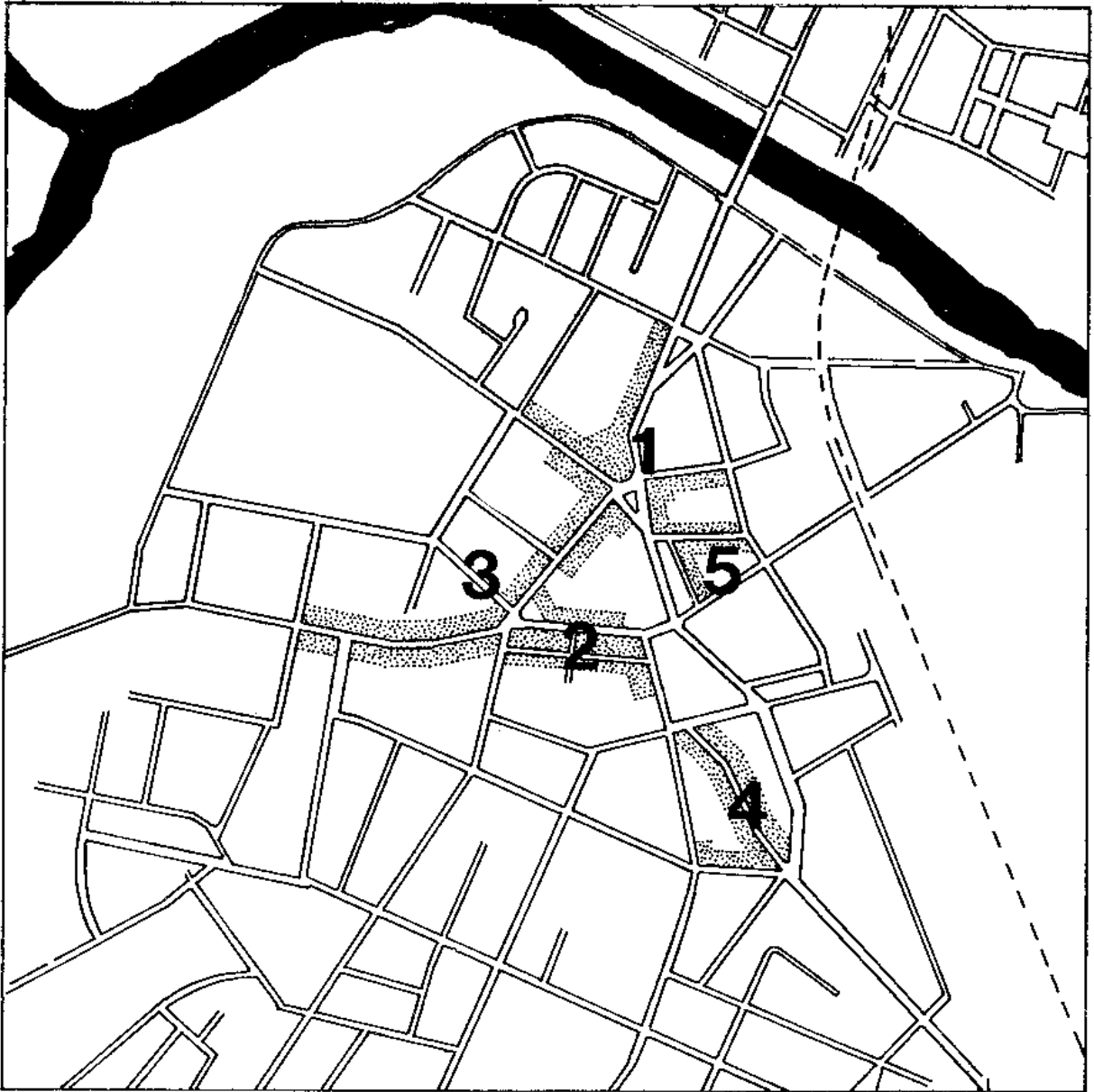

У ОДНОСУ НА ТРОУГЛАСТИ БЛОК КАО ЦЕНТАР ШЕМЕ, ПУЖАЈУ СЕ РАДИЈАЛНО ЧЕТИРИ ГЛАВНА ПРАВЦА ОТИЦАЊА И ПРИТИЦАЊА САОБРАЋАЈА – ПРЕМА ИВАРСКОЈ МАГИСТРАЛИ, КРАЉЕВУ, ДРАГАЧЕВУ И ТИТОВОМ УЖИЦУ. У СЕГМЕНТИМА КОЈЕ ОБРАЗУЈУ ОВА ЧЕТИРИ ОСНОВНА ПРАВЦА, УЛИЦЕ ИМАЈУ ПРИБЛИЖНО КОНЦЕНТРИЧАН, ОДНОСНО РАДИЈАЛАН ПРАВЦ ПУЖАЊА.

сл 2

ДО ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА МО
 РАВА ЈЕ ТЕКЛА МНОГО БЛИ-
 ЖЕ ГРАДСКОМ ЦЕНТРУ, ОД-
 МАХ ИСТОЧНО ОД ЦРКВЕ,
 ПРЕМА ЈУГУ, А ЈЕЗДИНС-
 КА РЕКА СЕ УЛИВАЛА У
 БЛИЗИНИ ДАНАШЊЕГ ТРГА
 УСТАНКА. ОТУДА ТРОУГО-
 НО ЈЕЗГРО ГРАДА НАСТА-
 ЛО У ОВОМ УГЛУ КОЈИ СУ
 ЧИНИЛЕ ЈЕЗДИНСКА РЕКА И
 МОРАВА.

СЛ. 3

УРБАНЕ ЦЕЛИНЕ СА ИЗРАЖЕНИМ СПОМЕНИЧКИМ СВОЈЕТВИМА.